

בין בית לקבר

(על פסקה שנעלמה בין גוסס לנוסח)

מאת דב סדן

א

קורא סיפוריו של ש"י עגנון, כשניתנו בידו בראשונה ארבעת הכרכים הראשונים, לא יכול היה שלא להתעורר על הכרך הרביעי וייחודו בענינו ולשונו. מבחינת ענינו — המחבר עצמו כלל את שלושת הסיפורים הגדולים יותר ואת ארבעת הסיפורים הקטנים יותר בשם המגדיר טיבם: סיפורי אהבים¹, מבחינת לשונם — שניים משלושת סיפוריו הגדולים יותר ושלושה מארבעת סיפוריו הקטנים יותר לשונם רובי־יסודותיה ועיקר־הרכבה נוסח־המקרא, שהמספר נזקק לו בקצת סיפוריו, בעוד רוב סיפוריו, כנודע, אינם עשויים כן. דוקא עמדת־המיעוט של הסיפורים האלה בכלל־סיפוריו מחייבת בדיקה, על שום־מה שינה בהם המ־ספר ממטבעתו ומה פרטי־שינוי נמשכו לו במעגל־הבעה זה על ספירת־האסוציאציות המיוחדת שלו. אולם דומה, כי יש סיפורים, שמותר לבאר את צורך זיקתם ללשון־המקרא גם קודם שנעשתה כאותה בדיקה מחוייבת, וכוונתנו ביחוד לסיפור ששמו: 'חופת דודים'. סיפור זה נושאו עלילת־

1. זראוי לזכור, כי הגדרה זו, החלה על אהבה שבינו לבינה, חלה גם על אהבה בין אב ובניו, כממש וכסמל, כדרך סיפור עשרת ימי תשובה, בן כנגד יום בן כנגד יום, ושם הסיפור: עשרת הימים, וכותרת משנה לו: סיפור אהבים (נדפס ב'מצפה', תשי"ג, עמ' רל"א ואילך).

דברים המתרחשת בעולם, המעורב ממש והזייה, ומצורפים בו יסודות שונים ביותר; העלילה פתוכים בה שיורי מיתוס רחוק וצרורי פולקלור קרוב, מנהגות-ישראל ואמונות-עמ' מים, ומיזוגם מחייב יסוד העשוי ללכדם כחטיבה אחת, יסוד-קדומים, הנתון בלשון שמסדה נוסח-המקרא ושאר בנינה לשונות מאוחרים הנכפפים לו כמאליהם.

הסיפור, שעיקר-עלילתו מוטיב של שייכות-גורל בין נער ונערה, שכוחה עז כמוות, עז ממות, קורא-לתומו אינו יכול למלט עצמו מתחושה של פסיעה ממש על פני תהום-חרדות, ואילו קורא-לדקדוקו אינו יכול למלט את עצמו מהרגשה של התנוודדות בין גושי אסוציאציה, שכל אחד ואחד מהם מושכו ומרתקו בתחומי-הומו. בבואו לנתח לעצמו את הסיפור פתוחים לפניו כמה וכמה אספקטים, שכל אחד עשוי להיות לו מרכז-בינה ובחינה. הרי, למשל, האספקט של יסודי פולקלור מבית ומחוץ ומזיגתם — בחינתו כמזמינה לטיול על פני דרכו ודרכיו של המספר ברובי סיפוריו, שבהם נראה ההווי של אבותינו מעורה בשיכבתו ההיולית בשדה-הזימון שבין ישראל לעמים. דומה, כי בעייה זאת העסיקה את יצר יצירתו מלכתחילה — מרשימתו האוטו-ביוגרפית שנכתבה כנראה בתרפ"ז ונתפרסמה זה מקרוב (מאזניים, אב תשי"ח) אנו למדים, כי היתה זו, בעצם, בעיית-כתיבתו הראשונה. 'בהיותי בן תשע עשיתי בלדה על מעשה בחור אחד שיצא להדליק נרות בליל ראשון לסליחות על הנהר, כאשר היה מנהג הבחורים בימי ילדותי, ותבוא אחת הנערות מנערות הים ותקחהו'. והרי, למשל, האספקט, של קבוצות ציורי המקרא, כשכל קבוצה וקבוצה חיה גם את חייה שלה גם את תפקיד-שילובה בסיפור, ודיינו אם נפרוש בשלוש קבוצות בולטות ביותר — הקבוצה האחת השאולה מעם איוב; הקבוצה האחרת השאולה מעם שיר-השירים והקבוצה האחרונה, בחינת אחרון נכבה, השאולה מפרשת-העקדה. בין שלוש קבוצות ציורי-המקרא האלה מתחולל סיפור-האהבים שבין צילה ויוחנן, שעם סיום הקריאה בו עולה בנו ההכרה, כי מתחת הסיפור הגלוי

בין בית לקבר

משוקע סיפור עלום, סיפור-סמלים לשייכות גורל אחרת, שביטויה בתולדה שלנו היא שייכות-הגורל שבין העם, אלהיו, ארצו, תורתו. ההכרה הזאת עשויה שתעלה בנו בעקשנות גוברת והולכת, אם נקביל את נוסחת הסיפור שלפנינו, הוא הסיפור: 'חופת דודים' (כרך ד', עמ' רע"ב—רצ"ה) לנוסחת הסיפור הראשונה, הוא הסיפור: 'החופה השחורה' (השילוח, כרך כ"ט, 1913), והיא הקבלה שיש בה להורותנו הרבה, שכן רוב השינויים הם בחזקת סוגיות קטנות שלימוד הן צריכות.

אלא שאספקט זה סמוך לו חברו שפתחיו מרובים משלו—הרי הקבלה בין סיפור 'חופת דודים' ובין סיפור קטן ממנו, כגון סיפור 'ולא נכשל', שעיקר בעייתו בעיית הליגיטימיות של המסורת, אך נשזרה בו גם בעיית הנועדים; וביותר הקבלה בינו ובין סיפור גדול ממנו, כגון סיפור 'שבועת אמונים', (וראה בזה מאמרי 'אגדת שבעה ושבע', גזית תשי"ז), והצד השוה, שכאן וכאן גנוזה מאחורי שייכות-גורל בין נער ונערה שייכות-גורל בין עם וארצו. ולא עוד, אפילו קטנות, ואולי ביחוד קטנות, עשויות להטיל קו-חיבור מתעבה והולך בין סיפור 'חופת דודים' ובין סיפורים אחרים. כן, למשל, מוליך יוחנן שומר-הקברים מזה לאותו שומר-קברים, שהמספר מזדמן עמו בעירו, וענינו כשם הסיפור עליו 'עפר ארץ-ישראל', ומזה הוא מוליך לחנניה אשר 'בלבב ימים', והדברים ארוכים ושמחים.

ב

נחזור לענין השינויים שבין נוסח ראשון 'החופה השחורה' ובין נוסח אחרון 'חופת דודים' ונבליט חשיבותם בהבלטת שינוי אחד בלבד, שינוי מועט לכאורה, אלא שבו מושיט לנו, לדעתנו, המספר בקנה את פשר-סיפורו, או מרמיזנו לפחות, על הסיפור הגנוז מתחת לסיפורו הגלוי. כוונתנו לפיסקה קטנה, שנמצאה בנוסחה ראשונה ונמחקה מנוסחה אחרונה. קורא הסיפור זוכר, כי יוחנן שומר-הקברים שניים אורחים פוקדים את אהלו והם כשני קטבים—הזקן נשוא-

הפנים אשר בא ממרחקים מזה והאיש אשר גם בוולוחאי וגם בצבא היה מזה; על דרך הגדרה טיפולוגית ניתן לומר: הקדוש מזה והציניקן מזה. והנה האחרון ישים 'את ידו על שכם יוחנן ויאמר אחוך, שמע לי אשה אין לך, אשה בן יקיר אשה. פורק אין מידה. יוחנן ישמע בדבר אליו האיש ולשונו תדבק לחכו ובאפס קול ישאל יוחנן איזו אשה תלך אחרי? וידום. ויאמר האיש טה טה טה' (עמ' רפ"ה). דומה, האיש פגע פגיעה, נמהרה ומגושמת כאחת, בעין-העגולה, ואף שהוא מעמיד את הבעייה על פשוטה, שגם יוחנן נמשך לו, הרי שיחה קטנה זו מגלה מתחת פשוטה ופישוטה של הבעייה את סמלה. מי שנצברו לו רוב הרמזים הזרויים בסיפור, דיו בתוספת שנצטרפה באותה שיחה ותי-אורה (בן יקיר, ולשונו תדבק לחכו), אבל גם הוא ימצא לו תוספת חיזוק מכרעת לעצמו, כשיעמוד על פיסקה המצויה בנוסחה ראשונה ונמחקה בנוסחה אחרונה, היא הפיסקה שכך לשונה:

גם גִּבְן מְצָא אִשָּׁה וּפְסַחַת בְּעַל לָהּ וַיִּוְחַסֶּן אֶף קָבֵר

המחזור אחרי נוסחה ראשונה ימצא שם גם פיסחת וגם גיבן שעושים חופה, אבל עניננו עתה בבירורה של הפיסקה השמוטה ומתכנתה. בהשקפה ראשונה היא נראית כוולגריי-וציה של כתוב נודע במזמור תהילים, שכך לשונו ולשון שכניו (פ"ד, א—ד):

מֵה־יָדִידוֹת מְשַׁכְּנוֹתֶיךָ ד' צְבָאוֹת / נִכְסְפָה וְגַם־קָלְתָּה נַפְשִׁי
לְחֻצְרוֹת ד' / לְבִי וּבִשְׂרֵי יְבָנָיו אֶל־אֵל הִי / גַּם־צָפֹר
מִצָּאָה בֵּית וְדָרוֹר קָן לָהּ / אֲשֶׁר שָׁתָה אֶפְרָחֶיךָ
אֶת־מִן־קַחוֹתֶיךָ ד' צְבָאוֹת מִלְּכִי וְאֵלֶיךָ — —

לענין פירושם של הכתובים האלה התנוודדו המפרשים בין שני פירושים, וכן יאמר רד"ק: 'אם נאמר המזמור על דוד בגלותו בארץ פלשתים היה הזמן ההוא זמן היתר הבמות והיו מזבחות בכל מקום והיו מקננים בהם עופות, אבל בבית המקדש לא היו מקננים עופות מפני הטומאה —

ואמר דוד אני אינני אפילו כמו העופות כי העופות הם מקננים את מזבחותיך ואני לא אוכל להיות שם — — — ואם נאמר על הגלות יאמר כי העופות ימצאו להם מקום בקן במקום מזבחותיך החרב ומקננים שם העופות ואנחנו לא נוכל לחוג שם ולהקריב הקרבנות. ובית־קיצור פירושו של ר' מנחם המאירי (מהדורת ר' יוסף ב"ר חיים הכהן): 'כוונת זה המזמור מבואר על זה הגלות והתאוותנו לבנין בית המקדש — — גם ציפור מצאה בית כלומר שהמקדש חרב ושם עד שנעשה מעון לחיות על דרך שועלים הלכו בו — —'. הצד השווה בין שתי אפשרויות הפירוש הוא, כי גם היחיד (דוד) גם הכלל (עם ישראל) גולים ומנודים, ומתוך געגועיהם למרכז־מולדתם, המקדש, הן מתקנאים בבעלי־החיים (עופות) המקננים שם. אם להזקיק עצמנו לפירוש בימינו, נסתפק בפירושו של יהואש (הערות צום תנ"ך, מהדורת מרדכי קוסובר) האומר: המשורר החסיד וצמא־האלהים מתקנא בציפורים שזכו לשהות ליד בית־אלהים, כדרך המנהג להניח להם לצפורים שיבנו קניהן סביב מזבחות בתי־המקדש.

לאמור, בעל 'החופה השחורה' ברר לו מתכונת של כתוב, הקלוט אסוציאציה ברורה ומסויימת, ובקראנו את המלים שבפיסקה: גם גיבן מצא אשה ופיסתה בעל לה, לא זו בלבד שאנו שומעים את הדמלים: גם צפור מצאה בית ודרור קן לה, ולא זו בלבד שאנו מתעוררים על הכתוב: מצא אשה מצא טוב, ועל הדרוש: ביתו זו אשתו, אלא שאנו חשים אירת הכתוב ורוחו אופפים את הפיסקה כולה, ומנהירים את הסיפור כולו. כי הסיפור חוזרת בו תמונה ברורה ובולטת, היא תמונת המצבה הנשענת על קבר, כשהמצבה מסמלת את יוחנן והקבר את צילה. ניתוח התמונה החוזרת הזאת ובירורה היא כפרשה לגופה, ולעניננו עתה דיינו בפיסקאות מעטות. ראשית: 'צל־לים עוברים בסך ומצבות מתרפקות על קבריהן' (עמ' רע"ג) ואין צריך רוב דברים להוכיח עד־מה הפועל שהוא בן יחיד במקרא קלוט בו שימוש בכתוב ('מתרפקת

על דודה); ; שנית: 'יוחנן שם את השומים ואת הבצלים בצלחת בגדו ואת הככר לקח בשמאלו ויבט על פני צילה ויעמוד על ידה כמצבה על קבר' (עמ' רע"ה)²; שלישית: 'כבדו איבריו כאבן ובשרו יכאב עליו. מפלי בשרו דבקו ובגדיו כמו ירחפו. ימיו יכלו ביגון ולילותיו בשממון. יוחנן יעמוד בחוץ וישען על ביתו. בצקו רגליו וכה ללכת אין. ביתו מט ועל צד ביתו יעמוד עד יבלעוהו הקברים רים אותו ואת ביתו. קבר אל קבר יגיע, ארץ רפאים תגיע. הכהנים לא יבואו עוד אל האוהל פנימה, כי הגיעו הקברים עד קירות האוהל ויוחנן ישען על ביתו, יחיל ודומם לאחרייתו, לשכון את האנשים אשר ישמור את קבריהם' (עמ' רפ"ב). שלא להפליג ביותר, אנו מדלגים על משמעותה הברורה, גם לפי הכתוב גם לפי המדרש, של תמונת הנשען על ביתו, והמתחזקת מהקבלה של אמירה קטנה ומקורה (וכח ללכת—וכח ללידה), ומסתפקים בעימות: נשען על בית—נשען על קבר—, המעלה שני ההקבלים: (1) ביתו זו אשתו, (2) ביתו זה קברו, והם־הם מוקד הסיפור כולו.

אולם משהגענו לענין ביתו זה קברו נזכור, כי הפיסקה השמוטה לשונה: גם גיבן מצא אשה ופיסתה בעל לה ויוחנן אך קבר. שלוש תיבות הסיום של הפיסקה הזאת, שמובע בהן הניגוד לציפור וביתה ולדרור ולקנה,

2. התמונה של אדם חי העומד על קבר והוא נחשב כמצבה נמצאת באברהם מאפו בענין אשה העומדת על קבר בעלה ומתחננת: 'אספני נא, יוסף אישי אליך, ובזרועותיך ארדם לנצח. רב ליהיות כמצבה חיה על קברך' ('עיט צבוע', מהדורת דביר הגדולה, עמ' רט"ו); ובימינו שרגא קדרי בענין אבישוע העומד על קברה של קידה אחרי קבורתה: 'והוא נשאר עומד יחיד ליד הקבר, בדמ־מת האוויר המעריב— כמצבה' ('עץ האהבה' עמ' 247 והוא סוף הסיפור). ובידיש ביטוי: א לעבעדיקע מצבה הגדרה לאלמנה ונעשה גם ענין שחוק על דרך האמירה למי שעומד ומסתיר: שטיי נישט ווי א לעבעדיקע מצבה, כלומר: אל תעמוד כמצבה חיה.

בין בית לקבר

מחייבות אותנו להזיקק עצמנו לפיסקה קדומה, הדומה מצד מה לכתוב שבתהילים, הלא היא הפיסקה הנודעת באוונ־גליון, שכך לשונה ולשון שכניה — בתירגום דיליטש: 'ויהי כראות ישו המון עם סביבותיו ויצו לעבור משם אל עבר הים / ויגש אליו אחד הסופרים ויאמר אליו רבי אלך אחריך אל כל אשר תלך / ויאמר אליו יהושוע לשועלים יש חורים ולעוף השמים קנים ובן־האדם אין לו מקום להניח את ראשו' (מתי ח', י"ח—כ, ובמ־עט שינוי לוקס ט', נ"ז—נ"ח). ובתירגום סלקינסון: 'ויהי כראות ישו המון עם רב סביב לו ויצו לעבור משם אל עבר הים / ויגש אליו אחד הסופרים ויאמר אליו לו מורה אלך אחריך אל כל אשר תלך / ויאמר אליו ישוע השועלים חורים להם וציפור השמים קן לה ובן־אדם אין לו מקום להניח את ראשו' (שם). מאליו בולט הצד השונה בין הכתוב בתהילים ובין הכתוב באוונ־גליון — כאן המדובר בציפור ודרור (וראה משלי כ"ו, ב': כצפור כדרור לעוף וגו') וכמקבילות להן בית וקן, וכאן שועל ועוף השמים וכמקבילות להן חור וקן, אולם מאליו בולט גם הצד השווה ביניהם, ביחוד אם נראה את היווני מתרגם תיבת בית שבתהילים ותיבת קן שבאוונגליון במלה אחת, וכן תיבת קן שבתהילים ותיבת חור שבאוונגליון במלה אחת, ואמנם ראינו את סלקינסון בתירגומו מקרב יותר את שני הכתובים מצד לשונם³.

3. ולא נכניס ראשו במה שאמרו כי קדם בה טיבריוס גראק־כוס הפותח נאמו למחוסרי־הקרע ברומא בפיסקה דומה והרי, למשל, לשון התמיהה של ה. ע. יעקב (בספרו 'תולדות הלחם'): 'איך ידע טיבריוס גראקוס מה יאמר האיש מנצרת מאה וחמישים שנה לאחר מכן, או מאין ידע ישו (אדם חסר חינוך זה שלא ידע דבר על תולדותיה של רומא) מה אמר טריבון העם גראקוס? ...המצב הדומה הוא שהביא לדברים הדומים'. וכבר נעזר בדברים אלה ד. שמעוני לחיזוק דעתו לביטול הוכחת ההשפעות ('דבר' גל. 8460). והדיון הזה הוא לנו למותר, כי הוא לא היה מקור לפרשה הנידונית לנו.

הכתוב שבתהילים מראה לנו את הציפור וביתה והדרור וקנה, מבלי להבליט בבירור את ניגודם שהוא ללא בית וללא קן, ואילו הכתוב שבאוונגליון מראה לנו את העוף וקנו והשועל וחורו ומבליט בבירור את ניגודם, את בן־האדם שהוא כינוי למשיחם, והוא כביכול ללא חור וללא קן או כדברו: אין לו מקום להניח ראשו. ובעל 'החופה השחורה' נראה לעינינו בונה את הפיסקה על יוחנן שומר הקברים גם לפי ג'ו ס'ח הכתוב שבתהילים גם לפי ר'ו ח הכתוב שב־אוונגליון. עם־זאת תהא זו טעות לומר, כי תמונת־הסיום של הפיסקה, אלו שלוש התיבות: וי'חנן אך קבר — באה לו למספר מתוך האוונגליון; ואדרבה היא באה לו בתיווכו של משורר גדול, שהסתייע בכתוב ההוא שבאוונג־ליון על דרך מיוחד, וכבר דנתי בזה (משא ט"ז אב תשי"ב) והדברים טעונים הרחבה ותשלום. הכוונה היא, כמופן לביירון הכותב בשיר נודע שבאסופת המנגינות העבריות:

Tribes of wandering foot and weary breast
How shall ye flee away and be at rest!
The wild-dove hath her nest, the fox his cave
Mankind their country — Israel but the grave.

התירגום המלולי הוא: שבטים נודדי־רגל ועיפי־חזה, איך עליכם לנוס ולבוא אל המנוחה, יונת־בר יש לה קנה, השועל מערתו, בני אדם ארצם, ישראל אך קבר. לאמור, המשורר נטל את התמונה שבאוונגליון, הרחיבה מעט, הוציאה מחז־קתה הראשונה, שבה היא משמשת יחיד (בן־אדם ככינוי לישו) ותלאה באומה שלימה (עם־ישראל). כמוכן, שינוייו ראויים לתשומת דעת, כגון החלפת־ציפור שמים סתם ליונת־בר, ודין לבדוק אם לא נשפע מהזכרתה של יונה בלשון צפור בברית בין הבתרים ('זאת הצפור לא בתר'). ואגב, לעניין סתם ציפור יונה ראה ר' יעקב בן־אלעזר

ביק בית לקבר

ח. שירמן 'השירה העברית בספרד ובפרובנס', כרך ב' (עמ' 224): 'נפשי כיונה עלתה / אבר ותעוף תשכונה // עד מצאה בית וקן / בלבבך שם קיננה, וניתן להוסיף. מעניננו לראות, איך הבית הזה בשירו של ביירון ניתן בלשוננו כדי ללמוד, כיצד בא גלגולו לתוך הפיסקה של המספר שלנו על יוחנן שומר הקברים. וראשונה יסע תרגומו של מאיר הלוי לטריס (תופש כינור ועוגב, וינה, 1860, עמ' 100):

הָה שְׁכֵטִי יִשְׂרוֹן עַד יִקָּא קָאוּ,
אֵיפֶה קִנּוֹם, מְקַגָּפָה תְּמַצָּאוּ?
גַּם עוֹרֵב יִמְצָא קֵן וּמְגוֹרוֹ גְּקָר,
שׁוֹפֵל נְקֵב־תְּצוֹרִים, וַיְהוּדָה — קְקָר

תרגום זה ניכר בו מיד, כי מתרגמו נצנץ לפניו לשון הכתוב בתהילים; מה שם נאמר: גם צפור מצאה בית, אף פה יאמר: גם עורב ימצא קן. אך ענין לעצמו הוא, מה ראה המתרגם להמיר את היונה בניגודה, העורב; ומותר אולי לשער, כי ביקש להגביר את הרושם, שאפילו העורב סמל האכזריות מצא קנו, כשם שמותר לשער, כי היונה, שהיא לא בלבד סמל החמלה אלא סמל ישראל, לא היתה עשויה להיות כניגוד לישראל. ביחוד בפי לטריס, ששירו המפורסם ('יונה הומיה') נעשה כשיר-עם ממש, ובו נאמר: 'ועת אזני שומעת / קול יונה הומיה / מאד נפשי יודעת / בת עמי בוכיה'. ועוד זאת, הכתוב בתהילים, שלטריס מסתייע בו בתרגומו, נדרש בעופות טמאים המקננים במקדש, ואלה עיקרם עורב, ואף הכלי להבריחם היה נקרא על שמו (כלב עורב)⁴. אולם אנו, עיקר

4. ור' יהודה אחריוזי, בשער החמישי בתחמוני, לענין חודש אב: 'ואם הוא החודש המר / אשר הלב המר / כי בו חרב הבית / ועלה שמיר ושית / וקיננו בו עורבים גם צפור מצאה בית / וזה כאלף מאה וחמשים שנה גורשו כצפור מקן'. מה שאינו מפריעו, כמובן, במחברות איתאל (מהדורת י. פרץ עמ' 13) להוציא לשימוש של אהבה, 'עפרה

דב סדן

לנו בתרגומו של לטריס, שנקבע בו הריתמוס: ויהודה
קבר, הנשמע גם מתוך הפיסקה של עגנון: ויוחנן
אך קבר. וקרוב מצד־מה לריתמוס של המספר הוא יוסף
חוטשנר בשירו ('בת יהודה') שאינו, אמנם, תרגום
מביירון, אך ניכר בו רישומו ('ליל שימורים' ברסלאוי,
1864, עמ' 15):

גְּדֵלְתָּ מְאֹד הַבַּת יְהוּדָה
גְּדֵלְתָּ מְאֹד — קְיָגוֹן וְשִׁבְרָה,
אַרְצֶיךָ צִוְּבָתָּ וְעַל אֲדָמַת נֶכֶר
לָךְ אֵין פֶּלֶק — אַחֲוִיּוֹת קְבֵר

נחזור לתירגום לטריס ונאמר, כי בו נפתחה מסורת תירגום
שאינה כמשקל המקור, שהרי הבית שהבאנו בתירגומו
הוא, כמובן בקריאה מלעילית, בחרוזים נקביים, ואילו
המקור של ביירון הוא בחרוזים זכריים. חורג משהו
ממסורת־תירגום זה הוא יעקב צבי שפרלינג, שתיר־
גומו הוא על דרך־חירות (הנשר, תוספת המבשר, לבוב,
שנה ו', גל' 28, ה' אב תרכ"ו), שכך לשון הבית שהוא
מעניינו:

עַל בַּת עַמִּי פְתָאם שֶׁדָּ קָא מְשַׁדִּי
לֹא שְׁקָטָה לֹא נָחָה, אַךְ נָצָה לְמַדִּי
גַם צְפוּרָה מְצָאָה בֵּית קֵן לָהּ הַדְּרוּר
יֻנָּה סְגִי־סֶלַע וְיִהוּדָה אַךְ בּוּר

תירגום זה בולט בו השימוש המלא בכתוב שבתהילים, שיש
בו שני עופות, ונוסף עוף שלישי על פי כתוב שרמזו בפיי־
רוש לכנסת ישראל ('יונתי בחגוי הסלע') ונשמט השועל,
ולעניינו חשוב הסיום: ויהודה אך בור, הקרוב
לפיסקת המספר: ויוחנן אך קבר. המתרגם שומר
בשתי שורות־הסיום על משקל המקור, אף כי ספק הוא,
אם ידע, כדרך שלא ידעו גם אחרים, לתרגם מתוך המקור
אשר נבראה ממור, ולבי צרור / פה, ובחדר
צלעי מצאה קן דרוור'.

בין בית לקבר

האנגלי, ואדרבה ניתן להניח, כי כמותו כמותם נעזר באחד התירגומים הגרמנים, והם היו מצויים, אם בידי שאינו בן-ברית כגון פראנץ טרמין (שראה להתנצל על תירגומו שמא, חלילה, יחשדו בו במה שאין בו, באהבת ישראל), אם בידי בן-ברית, כגון לודביג אוגוסט פראנקל. ודומה כי פשוט ביותר היה תרגומו של יוסף עמנואל הילשר (מובא בס' צאנה וראנה, Pentateuch לד"ר עמנואל הכט, עמ' 291):

Ihr Stämme mit dem Wanderstab, ihr Müden!
Wie könnt ihr fliehn euerem Loos zufrieden!
Die Taube hat ihr Nest, der Fuchs die Kluft,
Der Mensch die Heimat, Juda nur die Gruft.

לשון אחרון מביא גם גרץ בתולדותיו (כרך י"א) אלא שתיבת *Juda* נחלפה בתיבת *Israel* ואפשר והוא גרם להתפשטות המיוחדת. על כל פנים אם נסקור את שאר התירגומים השונים של השיר ללשוננו, הרי מבחינת שורות הסיום של הבית שלנו ניתן להבחין כמה דרכים. כוונתנו, כמובן, לתירגום שראה עצמו, במעט או בהרבה, אדוק במקור או בתרגומו הלועזי הנאמן. שהרי היו גם דוגמאות של דרך חירות נרחבה, כגון שמעון סאנטו המביא בפירושו 'בוצר עוללות', קטע משירו של ביירון על פי תירגום גרמני ותוספתו מרובה על עיקרו; על דרך גיוס מופלג של זואולוגיה:

לְרֶפֶת שׁוֹר וְסוֹס? שְׁאָפוֹן
כֶּקֶן דְּרוֹר לֵה מְצָאָה הַיּוֹנָה
לְבִיא וְלִישׁ בְּמַצְרוֹת? שְׁכָבוֹן
אֲלֵי קְרוּשִׁים חֲסִידָה שְׁאֲנָה
לְכָלֵם מְנוֹס מְפָגַע וְשָׁבֵר
וַיִּשְׁרוֹן לֹא? שְׁקֵט צְנִי יָדָם בְּקֶבֶר

ולענין הדוגמאות המהימנות יותר ניתן להבחין בהם דרך שנקבע בידי לטריס, והוא דרך החרוז בלשון יחיד (גבר — קבר) ונמשך לו גם י. ל. גורדון, שכך לשון תרגומו:

מְתִי, הֵהּ, גּוֹלָה אֶל כָּל אַפְסֵי אֶרֶץ
תִּמְצָא מְנוּחַ מִשָּׂד וּמִפְרָץ,
גַּם יוֹנָה מְצָאָה קֵן מְעוֹן כָּל גָּבֵר
סֹלֵעַ הַשָּׁפָן וַיְהוּדָה בַּקֶּבֶר.

גם התירגום הזה נעזר במתכונת הכתוב בתהילים: גם צפור מצאה בית על דרך: גם יונה מצאה קן, מעדיר את השועל שבבירון ומחליפו בבעל-חיים אחר, ברישומו של כתוב אחר בתהילים: סלעים מחסה לשפנים, ונמצאו לו שני בעלי-חיים חרדים (יונה, שפן), וממילא נשמט החיבור לאוונגליון. הדרך האחר נקבע בידי מתתיהו שמחה רבנר, והוא על דרך-החרוז בלשון רבים (הרים — קברים) וכך לשונו (הנשר, תוספת המבשר, שנה ג', גל' 17, י"ב אייר תרכ"ג):

הוּי שִׁבְטֵי נְגֹשׁ וְנִצְנָה הוּי דְבָה אֵי [אֵין] כֹּחַ.
מְתִי, אֵיפּוֹא, תִּרְגִּיץ, תִּמְצָא מְנוּחַ?
הַצְּפוֹר? מְצָא בֵּית, הַשּׁוֹפָל כֶּף-הַקְּרִים,
הַקְּרִים אֶרֶץ-מוֹלְדֹת וַיְהוּדָה קְבָרִים

אף המתרגם הזה נעזר בכתוב שבתהילים, ואדרבה הוא נאמן לו ביותר — תחת אשר יבור צפור מסויימת (יונה) הוא מביא צפור סתם, אלא שהוא מטיל קצת שינויים — מחליף עבר (מצאה) בעתיד שמשמעו הווה (ימצא), שומט תיבה קטנה (גם) ומוסיף ה"א הידיעה (הציפור). לדרכו בחריזה נמשך שלמה מנדל קרן ('שירי ישורון', ליפסיא, 1890, עמ' 15):

שִׁבְטֵי יְהוּדָה נוֹדְדִים, צִיִּפִּים וַיִּנְצִי כֹחַ
מְתִי יִשְׁלְמוּ יָמֵי נוֹדְדֵי אֶף תִּמְצָאוּ מְנוּחַ?
גַּם יוֹנָה מְצָאָה קֵן לָהּ שׁוֹפָל מְחִלּוֹת הַקְּרִים
כָּל אֵישׁ אֶרֶץ-מוֹלְדֹתוֹ וַיְהוּדָה אֶף קְבָרִים

המתרגם נעזר גם הוא בכתוב שבתהילים והחליף גם הוא ציפור סתם בציפור מסויימת (יונה); ובקטנה אחת (מחי-

בין בית לקבר

(לות) יותר משנאמן לביירון, שמדור השועל הוא לו בלשון יחיד — cave — הוא נאמן לאוונגליון, שמדור השועלים הוא להם בלשון רבים.

הדרך השלישית נקבע, כפי שראינו, בידי שפר לינג, והוא על דרך החרוז הזכרי (הדרור — הבור) ונמשך לו בלא דעת א. י. פאפירנא, במאמרו למלאות מאה שנה ללידת ביירון (האסיף תרמ"ט, ובכל כתביו, הוצאת מחברות לספרות, תשי"ב, עמ' 167 ואילך) ותרגומו (שם עמ' 174 — 175) לאמור:

הוי צם מרדף קלי קשף, ציף ויגצ
איה תסת כל השמים תקצא מרגוע
לשאף רום קמפט, לגהה לקף החולה,
לפרק על מצנאר, משקם קלי גולה?
יש מאוזה לצפעוני, קן לצפור דרור
ולישך אל אין כל — זולתי קבר ובור!

מידת החירות שנטל לעצמו ברורה מאליה — וקודם כל שהרבה את השורות. לא ארבע אלא שש, ואף השמיט את השועל והחליפו בצפעוני, ומבחינת החריזה אחז הגייה רגיונלית (יגע — מרגוע), אולם לעניננו חשובה החריזה (דרור — ובור).

ד

ואם לדיוק, הרי דין להבליט חובת נאמנות שפסחו עליה המתרגמים, שהרי ביירון אומר על מדור היונה: קנה — הקן שלה, ועל מדור השועל: מערתו — המערה שלו, ועל מדור בני אדם, ארצם, הארץ שלהם, והנה לא ראינו במתרגמים נאמנות זו אלא במעט — לטריס רק לענין האדם: ומגורו גבר; שפרלינג לענין דרור: קן לה הד-רור, וכן סאנטו ומנדלקרן, משום שהכתוב סייעם, מה שאין כן האחרים. והנה דיוק זה נשמר קצת בתירגומו של הבית בידי נפתלי הירץ אימבר, המשלבו בשירו על מושבת ראש-פינה, מתוך מגמת הכחשת רעיונו של ביירון

(כל שיריו במהדורתו, הוצאת ניומן 1950, עמ' 91—92):

תסת גֶפֶן וּתְאֵנָה
תִּשְׁבוּ לֹא תִירָאוּ
עֲבְדוּ אֲדָמָה שְׂמָנָה,
מְלַחְמָה תִּשְׁבְּעוּ;
עַל יִשְׂרָאֵל יִלְתֹּתוּ
שָׁוְא שָׁר הַמְשׁוֹרֵר
עַל חֶרֶבֶן אֲמָתוֹ
קוֹל יִלַּל יְעֹרֵר:
קֵן לְיוֹנָה נוֹדֶדֶת
לְשׁוֹפָל מְצַרְתוֹ
לְאֶרֶץ אֶרֶץ מוֹלֶדֶת
לְיְהוּדָה קִבְּרָתוֹ

ובשלימות נשמר דיוק זה בתרגום בימינו, הוא תרגומו של
יעקב אורלנד (מנגינות עבריות, ירושלים תש"ד,
עמ' 18):

שְׂבָטֵי הַנוֹדָדִים וַיִּגְצִי הַלֶּחֶם
אֵי-אֵן תִּרְחִיקוּ נוֹד וְתִמְצְאוּ מָנוֹחַ?
יֵשׁ קֵן לְיוֹנָת-קֶר וְלְשׁוֹפָל חוֹרֵהוּ
וְאֶרֶץ לְאֶדָם וְלְיִשְׂרָאֵל קִבְּרֵהוּ

שני התירגומים האחרונים מוותרים על הצד השווה שבשאר
התרגומים שהיו לפנינו, דהיינו על השימוש בכתוב שבתהי-
לים, והוויתור הזה מסתבר מתוך מגמתם להאמן למקור
כדיוקו, כשם שאינם מוותרים על צד כמעט-שווה של שאר
התירגומים, החריזה הנקבית, שאינה כדרך המקור, ולא עוד
אלא שניהם מסתיימים בחריזה, שאין בה ממעלת התיקון,
היא החריזה הדקדוקית (מערתו—קברתו, חורהו—קברהו).
וגם זה מתוך מגמתם להאמן למקור כדיוקו, אלא שהיו
אפיפיוריים יותר מן האפיפיור, שהרי המקור אינו אומר
קברו אלא קבר סתם.

ריבוי התירגומים ודאי שפעל לצד השרשתו של הציור

בין בית לקבר

בלשוננו ושימושה, ושעל-כן ראוי גם לבדוק את רישומו גם מחוצה לתירגומי השיר, ביחוד כשהשימוש הוא גם מעבר להשפעתו. הרי למשל מיכ"ל במחזה 'אחרית שאול', שכתבו לפי אלפיירי, שם בפי דוד לאמור:

הוי אַרץ מולדתי ומנוסת שקט —
וידידות משפנה קנה מה מתקה —
פה ציפה נפשי נוד על אדמת-נכר,
קנן כיונה על צברי פי פחת
וכשפן בכפים, במחלות סלע —
בין תנות מדבר צפור מצאה בית.
ודרור קנה לה בילל תהו,
ואני מבלי מחסה בשימון אתע
וקאין מחית נפש בין הררי טרף

אמנם, אין בידינו לבדוק, מה היה נוסח המקור, שעל פיו תרגם מיכ"ל, וככל המשוער הוא תרגום מתרגום, (ככל הנכון כדעת קלוזנר תירגום גרמני, אך אולי גם כדעתי תירגום פולני), אבל לעניננו חשוב פיתוח הכתוב בתהילים וסביביו (וידידות משכנותיך — משכנך, ציפור מצאה בית ודרור קנה לה), פיתוח הבא על דרך ריבוי בעלי-החיים (כיונה, כשפן) ומדורם (כפים, מחילות), והעיקר הבלטת הנמשל הוא הנודד העייף מנודו על אדמת-נכר. האמנם, אך מקרה הוא כי בבוא מעריצו, יל"ג, לתרגם את שירו של ביירון דיבר אף הוא על אותו צמד (יונה, שפן), עד שניתן לשער, כי בתרגמו את השיר נצנצה לפניו פיסקת מיכ"ל הנזכרת. ואף זאת, אולי ניתן להקיש על תירגום אלפיירי מתרגומו של מיכ"ל לבלדה של צידליץ Geisterschiff (אנית הרוחות), כי הנה במקור נאמר:

Dort blühet kein Halm, dort grünet kein Baum
Kein Vogel sein Nest dort baut

כלומר: שם לא תפרח שיבולת, שם לא יוריק עץ, ציפור
את קנה שם לא תבנה, ואילו מיכל כתב:

לא יִנָּץ הַדָּגָן לֹא יִגָּאֵה כָּל צָנָף.
גַּם קֵן לָהּ לֹא תִמְצָא צָפוֹר כָּל קָנָף

וכשם שהיה אדוק פה בזכר הכתוב בתהילים, כך היה, ככל המשוער, אדוק בו גם באותו קטע מאלפיירי. ואם בתרגום בקטע זה אין בידנו לשער שירבוב, אם מועט ואם מרובה, של רישום השיר הביירוני, אנו רשאים לשער בדוגמאות אחרות. מהם דוגמאות שאותו רישום הוא ברור ושיר וכן, למשל, ממתרגמי השיר עצמם — שמעון בכרך בבואו לתרגם את שירו של לודויג אוגוסט פראנקל: קבורת רחל, פרק: קול נחמה, הוא פותח בדברי ביירון ('מלך אביון', 1881, עמ' 138) לאמור:

בְּנִקְיֵי הַצּוֹרִים קֵן תִּמְצָא הַיּוֹנָה
הַשׁוֹפָל מְצָרְתוֹ בְּסֻפֵּי הַקְּרִים
כָּל אָדָם יִמְצָא בֵּית לְמַעוֹנָה
וְלַיהוּדָה מוֹכְנִים עֲלֵי תַבַּל — קְבָרִים

ובאותו ספר גופו בשירו: אחרי החורבן, העשוי גם הוא לפי ל. א. פראנקל, הוא משלב דברי ביירון על דרך תירגום אחר (שם, עמ' 173):

יּוֹנָה תִּמְצָא קְנָה, וְשׁוֹפָל מְצָרְתוֹ
כָּל אָדָם בֵּיתוֹ וַיהוּדָה בַּקְּבָרִי
כֵּן שָׁר מְלִיץ אֶחָד בְּנָצִים וּמִיכְתוֹ;
לֹא נִצְרָה רוּחַ אֵל עַל זֶה הַקְּבָרִי,
כִּי עוֹד יְהוּדָה חַי, בַּקְּיֵישׁן אֶת שְׁנֵתוֹ
גַּם יִחְיֶה לְעוֹלָמִים, כְּנֶשֶׁר יַעַל אֶבְרָ:
כְּסִנֵּה בּוֹצֵר וְלֹא אֶבֶל, יֵאִיר לְצַמְתוֹ
וְלֹא יֵאבְדוּ תִקְוָה תּוֹחֶלֶת וְסֶבֶר

הצדדים השווים של תירגומים אלה לקודמיהם כבולטים מאליהם, ועניננו הוא בשימוש של המתרגם בציוור שלנו בשירו שלו גופו, וכן נמצא במזמורו: עת מלחמה ועת שלום (נכתב בתרי"ט אחרי כריתת שלום בוילא-פראנקו)

בין בית לקבר

שנאמר בו (שער שמעון, 1894, ח"א, עמ' 66):

המונים, המונים
לקתיהם פונים
משנה מלחמה
לעבוד האדמה
תמסק השנה
בצללי התאנה
אך אמצל בחרם
אם אקנה לי כרם
ליהודי לא בית
לא גפן לא וית
ליהודי בק שר
וביתו הקבר
אלהי צדקנו
הוא יושיצנו

אם נאמר למנות שילובי זכרה של האמירה הביירונית לגי' לוייה וחיופוייה לא נספיק ונצטמצם על דוגמאות בולטות, כגון משה חאשקס הכותב ('אנחות לב דוי', קראקא, תרמ"ח, עמ' 18):

צת אראה בן ישאל לו הדר ותאר
על מצחו גלין הוד, בשרו רטפש מנצר
אז יעורר בי רציון תונה, גון וכעס
ודמותו צמל בצניני כי אחשבה לדעת:
איש אשר אלה לו, נפש וגויה שלמה
גרוע עוד חלקו מחלק הבהמה...

כי לבהמה יש ארנה, דיר לצאן ומכלה
ולצברי אין כל בלתי צמל בלי קז ותכלה

ניכר פישוטה הריאליסטי יותר של ההמשלה (לא יונה ושועל ומדוריהם קן וחור, אלא בהמה וצאן ומדוריהם אורווה ודיר) ושינוי הסיום. אולם כי מותר לנו לדבר על רישום הפיסקה הביירונית, ניתן ללמוד משירו קודם (אין שירים

לישראל, 'מחט בבשר החי', פטרבורג, תרל"ח), שנאמר בו:

אוי לך ישראל מי ינצח בנגינותיך
 מצי יקמו ככנורך, לבי לבי על חלליך
 אין שיר לך, אין שר לך, אין רגש לך ומלה
 אף יש לך קבר צר — ואסר הקבר תפלה

כביכול פיסקת-בירון נחלקה לו בשני שירים. וראה שילוב הפיסקה במחזה של יצחק גולדמן (שנים קדמוניות, וילנה 1879, עמ' 47), שבה עלמה מספרת גורל-משפחתה:

אבי נכבד משפחות, אשכנז מולדתהו
 חטר מגזע אהרן ושמו נקרא עליהו
 מתגרת הלהנים נמלט לירושלים
 הנה גם צפור תמצא קן, ודרור לו בית-קבר
 בקלא יצקב מנוס, צדי רדתו קבר
 כי מנעזן התמלט ובעור שנים

וראוי לזכור, כי המחזה הזה עשוי לפי סיפורו של לודוויג פיליפסון (שכבר יצא קודם בפרוזה בתרגום עברי בשם 'גלות ספרד', בתרגום א. מ. בלינסון, אודיסה תר"כ, ואחר-כך בשם 'נדחי ישראל' בתרגום אברהם אבא רקובסקי, ורשא, תרל"ה), וענינו עלילת דם בגלות-ספרד, ונמצא כי עלמה המתנה מרגורלם של ישראל בגלות ההיא, כבר יודעת שיר העשוי להכתב בידי משורר אנגלי אחרי דורות רבים. דוגמה זו ניתן להוסיף עליה פיקאנטית ממנה — אויגן ריסאפרט, הוא הרב ד"ר יצחק אשר פראנקולם, חיבר רומן על היהודים ונוסעי-הצלב באנגליה בימי ריצ'רד לב-הארי (ליפסיה, הוצאת קולמן, 1681) וזכה לשני תירגומים עבריים, האחד בידי מרים מרקל-מוזסון (ורשה תרכ"ט) והאחר בימינו בידי מ. ז. וולפובסקי ('מצודת-יורק')⁵.

5. ופרידברג בערכו מביא גם הוצאה מקוצרה (תרע"א, תרע"ה) בלשון: 'ומעובד ומקוצר ע"י הר"א ריספורט', ונעלם ממנו כי ריספארט הוא כינויו של פראנקולם, ובספרו רשום כינויו ומתחת לו שמו מעיקרו בסוגריים.

בין בית לקבר

ויש גם עיבוד בידיש, שנעשה בידי אייזיק מאיר דיק ('דיא אונגליקליכע ליעבע אָדער מלכה אונד הדסה', וילנא, 1869). והנה בסיפור הזה תתואר שיחה בין האם-המלכה ובין הדסה: שאלת המלכה, מה היא יכולה לעשות עוד לטוב בתה של הנערה היהודיה ומה תכניתה לעתיד לבוא; ותשוב בתה של הדסה היא, כי אין היא רוצה להטריח עוד חסדה של המלכה ומבקשת רשותה לילך לטולידו. והרי המשך השיחה במקור (עמ' 482):

'Nach Toledo?' fragte die Königin überrascht 'Du wilt mein Vaterland meiden?'

'Hat die Jüdin ein Vaterland' versetzte Hadassa schmerzlich.

כלומר, המלכה שואלת נפתעת, על שום-מה הנערה מבקשת לילך לטולידו ואם רצונה לזנוח מולדתה, ועל-כך משיבה הדסה בכאב דרך שאלה: האם יש ליהודיה מולדת. ואילו א. מ. דיק מנסח את הדברים על דרך-כך (עמ' 133):

— — — נון זאָג מיר מיין קינד וואָש דיינקסט דוא
איצונד. מיט וואָש קען איך דיר דינען. האָסט דוא
נאָך האַפענונג?

'אָ גרויסע קיניגין — האָט זיא איר גיענטפערט — אלע
מיינע האַפענונג זיינען שוין אין דיזעם לאַנד מיט
פיסען צו טראַטין. איך דיינקע אזו נאָך שפּאַניען צוא
ציהען.'

'נוא ווילסט דוא דיין פאָטער לאַנד פּערלאַסען' —
האט איר דיא קיניגין גיפּרעגט.

'וואו האָט איין יודע איין פאָטער לאַנד בייא דער
יעצטיגע צייט' — האָט זיא איר גיענטפערט. אין
אונדזערע אלטע דברי הימים שטייט
גשריבן דיזע ווערטער: 'איין פאָגעל
האָט זיין נעסט, איין פוקס האָט זיין
לאַך, דער יודע אָבער קוים זיין גראַב,

דען ער ווערט גיאָגט אונ געהעצט פון איין לאנד אין
דאָש אנדערע לאנד.

לאמור: המלכה שואלת את הדסה, מה היא מתכוונת לעשות
עתה, במה תוכל לשרתה, ואם עוד תקוה לה; הדסה עונה
כי כל תקותה כבר נרמסה ברגל בארץ הזאת, והיא מבקשת
ללכת ספרדה. המלכה שואלת, אם היא רוצה לעזוב את
מולדתה, והדסה עונה בשאלה: איה עתה מולדת ליהודי,
ומוסיפה כי בדבריי-הימים הישנים שלנו כתוב לאמור:
ציפור יש לה קן שלה, שועל יש לו חור שלו, ואילו היהודי
בדוחק יש לו קבר, שכן הוא נרדף ומשוסה מארץ לארץ.
נמצאנו למדים כי א. מ. דיק לא זו בלבד, ששם דברי בירון
בפי נערה עבריה במאה השתים עשרה באנגליה, אלא הוא
נותן לה להסתמך בדבריה על דבריי-הימים הישנים שלנו⁶.

ה

השלמת-עיוננו מחייבת להזכיר דוגמאות שבהם נעשה שי-
מוש בצירופם של שני המקורות, הכתוב שבתהילים והכתוב
שבאוונגליון, בלא תיווכו של המקור השלישי, הוא פירושו
של בירון. מנד לי המסתייע בכתוב שבתהילים על דרך
לעג חד ביותר, מסתייע גם בצירופו של הכתוב שבאוונג-
ליון על דרך מרירות חדה ביותר. דוגמה ראשונה, בסיפורו
'בסתר רעם':

הכסלוניות זורעות את כובעיהן כלאיים — גם ציפור
מצאה בית ודרור קן לה בכובעיהן,
שם רמש אין מספר, ובריות משונות —
דוגמה אחרונה בסיפורו 'שם ופת בעגלה', כשר' משה חייט
מזדמן עם מכרו הפולני הגולה והמטולטל:

6. וספק, אם פירוש כזה של דברי פראנקולם היה כרוחו — אחרי
מות פרידריך וילהלם השלישי פירסם חיבור *Worte eines
Judens*, הפונה אל האזרחים הנוצרים ומעלה לפנייהם את
כובד המשמעות של פורענות בת אלפיים שנה ומבקש מהם
שיכבדו את המלך המנוח באופן שיתמכו תמיכת-לב בחוק
שיווי הזכויות שתיקן.

בין בית לקבר

— הנני הולך בסימטא זו לאכסניא שלי — אמרתי
לחברי [הפולני] — ולאן אתה הולך ?
— אל אשר יובילוני רגלי — ענני באנחה.
— וכי אכסניא אין לך ומקום ללון ? — שאלתיו בתמהון
לבי.

— אבוי ! — נאנח במרירות — גם ציפור מצאה
בית ושועל חור לו ולי בן אדם אין
מקום להניח ראשי (מהדורת דביר הגדולה
עמ' ת"ד).

וכבר העיר ב. קורצווייל, בדברו על מהות־הריאליזם בכתבי
מנדלי ('הארץ', גל' 9859) ובהראותו על הסתירה במקורי־
לשונו ושימושם, כי זו מובאה מהאונגליון והביטוי: בן־
אדם מעיד על העירבוביה, שהרי שם, במקור, הוא כינוי
לישו, ואילו פה, בסיפור, הוא מכוון לגוי בטלן, פאראזיט,
שנועדת לו תעודת־ישראל; והוצרך להוסיף ולהעיר, כי
אותה ציטאטה חלקה ראשון עשוי כדיוקו במתכונת הכתוב
בתהילים, והוא, כפי שראינו, כמסורת התרגום בשירו של
בירון⁷. ולענין הוצאת הביטוי בן־אדם מחזקתו שבאונג־
ליון ניתן להביא דוגמאות שונות. הרי, למשל, דוגמת המ־
שורר הלאטבי פלוהדון בשירו על ראשוני הפליטים —
הוא מתארם יושבים נלאים עד־מות, שארית רכושם הוא
בגדם, בעיניהם בוערים אימה וצער, מאחוריהם שריפה,
ובשבתם ליד יער עפים הרהוריהם לשדותיהם הצופים
למזרע, וכך תיאור הרהורם (מובא לפי האנתולוגיה של

7. ולענין השימוש האירוני, וביותר השימוש הסאטירי, של הכתוב
שלנו בתהלים ראה, למשל, הירש גלברג בביקורת ההשכלה
המזויפת, וביחוד בגנות הטרזנות (המתאונן, לבוב, תר"מ,
עמ' 63): 'כסוס עגור, כן יצפצף כקול צפרים / יהגה כיונה,
ככוס חרבות / ימשוך שפמו משני עברים / מזה ומזה תארכנה
הזנבות, / מכבה נר מצוה ותורה אור / לבו גורש טיט ורפש,
/ בקרבו קן מצא הדרור / רוחו רוח חופש'.
וכדי לפרש ענין דרור־חופש־הפקרות יאמר בהמשך דבריו
(שם): 'הוי מוכה בסנוורים, עיוור ויש עינים / שבע תוע־
בות בלבך מצאו קן ובית'.

ליריקה לטבית בתירגום גרמני של אלפרידה אקארדט-
סקאלברג, ריגא, עמ' 218):

'Der Fuchs hat Höhlen, Vögel haben Nester
der Mensch hat keine Stätt für sein Haupt' —
flüstert der Mund und presst sich immer fester
je mehr der Abend von der Helle raubt

כלומר: השועל יש לו מערות, הציפורים יש להם קנים,
האדם אין לו מקום לראשו — מלחש הפה ונצמת והולך,
ככל אשר הערב יגזול מן האור. אין בידי להכריע, אם לשון
הרבים הוא גם במקור או לשם החרוז: Nester-fester, על
כל פנים הוצא בן אדם מחזקתו, כי ככינוי למשיחם תרגומו
der Menschensohn, אך כדרך שמצינו במנדלי אנו מוצאים
גם פה שימוש לכינוי אדם סתם. ולדרך שימוש זה, הרי קצת
דוגמאות משירתנו — א. א. ליסיצקי, במחזור שיריו:
נדוד (שירים, תרפ"ח, עמ' ק"ט):

רבונו של עולם! גם צפור
קן קנתה, תולעת חור-בול לה
ומקום של ארבע באפה
אין בצדי קתבל זו קלה

וכן יונתן רטוש ('יוחמד', הוצ' מחברות לספרות, תשי"ב,
עמ' 17) בשיר שבו יידרש מי שיידרש לעשות לו בגד
חמודות ולזכות במתת בעל וברכתו ולקחת אשה:

כי יש מארה לפלב
והר מצא מכון לשבתו
וין אדם יש לו מקום וינח את ראשו שמה

כדרך שליסיצקי החליף את השועל בתולעת, החליף רטוש
את השועל וחורו לכלב ומאורתו, ושימושו גלוי
בכתוב שבאוונגליון, מתוך שינוי ההוראה של בן-האדם,
כפי שכבר נהג מנדלי, אולם בשינוי מעמדו ובשילוב התמונה
המקראית של הר ומכונו המרמז בעקיפין לכתוב שבתהילים,

בין בית לקבר

ששם נאמר: גם ציפור מצאה בית, ופה נאמר:
והר מצא מכון לשבתו, ואוזן שומעת תצוד הדו
של כתוב אחר בתהילים: נודו הרכם צפור, ואת
הצירוף: הר הבית. ואגב, לעניין כלב ומאורתו ראה
ס. יזהר: 'להתרגש, לחשוב, להתוכח על דברים — כשיש
נערות, עולם מלא נערות, ולך אפילו לא אחת, כל כלב
יש לו מלונה ולך אין אפילו חברה, רעב
שנצמד אל גדר גן עמוס פרי' (ימי צקלג, כרך א' 83—84).
ומענינת ההקבלה מלונה — חברה [= אשה].

על כל פנים שימושו של רטוש מצוי בו קו דק ואולי לא
מודע של חיבור למסורת התירגום שבדקנו. קו כזה אולי
מודע יותר מצוי גם בשירו של יהושע בר-יוסף 'הינוקא
מברעם', העולה על סאנטו, בגיוסם של בעלי חיים.

שְׁקֵטוֹ קָמִי אֶבֶן, מְצַדִּי אֲנוֹשׁ שְׁלוֹ,
וּבְחֶם צְהָרִים יִרְבֵּץ כָּל סִי,
גַּם צְפוֹר מְצַאָה צָנִף,
בְּצֵל קִירוֹת — גָּמַל וְכֶלֶב יִשְׁלִי
מוֹל שֶׁסָק יִרְקִיעוֹ גַּם בּוֹ וְגַם נֶשֶׁר
וּמְשִׁיחִים בְּצֵל דְּבוּרָה וְזָבוּב...
בַּק אֲנִי בְּאֶבֶן אֲשַׁקְּבָה

וכדוגמה מעניינת במיוחד הוא דבר הקינה בפי מיכה יוסף
בן-גריון (קינים א', יתמות גוי):

בראת גויים ולשונות, גבול שמת לעמים, יש מדור
לנמר מחסה לשפנים, רק לבני בחירך
אין מפלט ואין מלון, ועל ערקתא דמסאנא
נהרגים הם כל היום. שאלה זו שאל משה מאת מטטרון
שר הפנים — ולא ידע הלז לענות אותו דבר. גדול
הצער. נמחץ הלב.

כאן אין לא הצמד שבתהילים (ציפור, דרור) ולא הצמד
שבאוונגליון (יונה, שועל) אלא צמד חד ביותר (נמר, שפן)

שהוא כסמל הניגודים הגדול, והנה הם יכולים למצוא לעצמם שביתה בעולם, מה שאין כן ישראל. שיבה היא למקור עמוק יותר-מבית, תפילת משה. ומן הענין לציין כי מאיר לטריס כבר עשה את אורת הכתוב שבתהילים ופירושה ענין לקינת משה על גורלו שלו עצמו, והוא בשירו 'משה על הר נבו' שנאמר בו:

גַּם צְפוֹר לְפָנוֹת צָרָב תִּמְצָא בַּיִת
 אִישׁ כָּרָם אִישׁ שָׂדֶה גַּם נוֹקֵף יַיִת
 יָשׁוּבוּ צָרָב, עַל בְּיָתָם יִשְׁמְחוּ,
 רִישָׁם יִשְׁכְּחוּ, דְּמַעוֹת יִמְחוּ,
 וּבְנִשְׁפֵי — מִיָּם סְבוּנֵי עַד נֶפֶשׁ
 לֹא אֲשַׁמַּח אֶף לֹא אֲנַפֵּשׁ
 שָׁם אַרְצֵי שָׁם קָנִי, לְמַאֵד נִהְדָּרוּ
 אוֹלָם בְּנִפְי רִוְחֵי בִיצָף נִשְׁכְּרוּ,
 כִּי אֲנֹכִי כַּמֵּת מִלֵּב נִשְׁכַּחְתִּי
 אֲשׁוּבָה אֶל צָפָר מְנוּ לְקַחְתִּי
 נִפְזָרוּ עֲצָמוֹתַי אֶרֶץ צְלָמוֹת
 וּבְתוֹךְ אֲדַמַּת-נֶכֶר אִישָׁן הַמְּנוֹת

מותר לומר, כי השימוש הכפול כפי שראינו בענין משה — על גורלו שלו מזה ועל גורל-ישראל מזה — מראה על כפל-האפשרויות שבמוטיב שלנו, שימוש לצד אישי מזה ושימוש לצד כולל מזה, לרוב על דרך כפל-השימוש — גורל היחיד, גורל העם. דוגמה לענין גורל היחיד מתוך זכר הכתוב בתהילים ושלילת-אמירתו — ש מ ע ו ן ה ל ק י ן ('על האי, עמ' ע"ו):

אֵלֵי! — לֹא לֹא תִמְצָא צְפוֹר זֹאת
 קֵן לָהּ מִתְּסֹת וּמִצָּל!
 וְתִהְיֶה לִי נֶפֶשׁ, עוֹד כְּמוֹנִי,
 אֶל אֶרֶץ רְוָה אוֹבְדָה, תִּכְבֵּל

ומתוך זכר הכתוב בתהילים מזה וזכר האוונגליון מזה, ומתוך הנחה כי גם הציפור גלתה מקינה גם השועל גלה

בין בית לקבר

ממאורתו וסופם שבו — רחל ענבר ('בית חמר', מולד
חוב' 106):

(1) ׀ ל ׀ ׀ ׀ ׀ ל ׀ מ ׀ ת ׀ י ׀ כ ׀ י ׀ ש ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ פ ׀ ו ׀ ר ׀ ל ׀ ק ׀ נ ׀ ה
ו ׀ מ ׀ ׀ ׀ א ׀ ה ׀ ב ׀ ו ׀ מ ׀ ׀ ׀ ג ׀ ו ׀ ׀ ׀ ׀
ו ׀ ל ׀ ח ׀ ׀ ׀ ל ׀ נ ׀ פ ׀ ש ׀ ה ׀ מ ׀ ׀ ׀ א ׀ ה ׀ ל ׀ ש ׀ ב ׀ ע
ו ׀ ת ׀ ש ׀ ב ׀ ו ׀ פ ׀ ר ׀ ׀ ׀ ׀ — ו ׀ ק ׀ י ׀ ׀ ל ׀ א ׀ ת ׀ ׀
ו ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ג ׀ ו ׀ ׀ ל ׀ י ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ א ׀ מ ׀ ו ׀ ת ׀ ׀ ׀ ׀
(2) כ ׀ י ׀ ש ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ פ ׀ ו ׀ ר ׀ ל ׀ ק ׀ נ ׀ ה
ו ׀ ש ׀ ו ׀ ׀ ׀ ל ׀ ל ׀ מ ׀ א ׀ ו ׀ ׀ ׀ ת ׀ ו
ש ׀ ב ׀ ׀ ׀ ׀ א ׀ ל ׀ י ׀ ׀
מ ׀ ׀ ׀ ג ׀ ו ׀ ׀ ׀ ב ׀ ו ׀ מ ׀ ׀ ׀ א
ה ׀ ׀ ׀ ׀ מ ׀ ׀ ט ׀ ר ׀ ש ׀ ׀ ה
ו ׀ נ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀ ׀
ו ׀ א ׀ ׀ ה —

ולענין ההנחה, כי גם הציפור גלתה, וביותר כשהיא יונה,
ראה שירו של יהואש 'גאטס הויז' ('אין געועב', כרך
א', עמ' 157):

דאס הויז פון גאט וועט קיינמאל ניט פארשלאסן ווערן
און אויסגעהן וועלען ניט די קנויטען אין די רעהרען,
און אלע וועגען וועלען זיך אהינצו שפינען,
און יעדער וואנדער־טויב וועט דארט א נעסט געפינען

כלומר: בית האלהים לעולם לא ייסגר, ולא תכלינה פתילות
בקנים, וכל הדרכים תיטוינה שמה, וכל יונת־נדוד תמצא
שם קנה. ומורגשת אירת הכתוב בתהילים וכלל־פרקו. אולם
בענין זה קדם הרדר באסופתו Blumenlese aus morgen-
ländischen Dichtern, בפרק על דוד אשר בעודו נער בבית־
לחם שמע זמירות בלילה, ובכלל היצורים הנותנים שבח־
בוראם, כלשון מזמורי תהלים נשמע: Die Turteltaube und
die Schwalbe und alle Vögel sprachen schlummernd
nach: "wir haben unsre Nester funden, unsre Häuser,
wir wohnen auf Gottes Altar und schlafen unter dem

Schatten seiner Flügel in stiller Ruh
 דוד לונטאל ('כבוד הלבנון', ווארשא, תרכ"ה, עמ' 23):
 'תור וסיס ועגור וכל בעלי כנף צפצפו: גם ציפור מצאה
 בית ודרור קן לה על מזבח ד' צבאות. שמה ננוח תחת צל
 כנפיו בהשקט ובביטחה'. ודיוקו של התרגום: תור וסיס
 וכל ציפור שנו ואמרו בנמנמם: מצאנו קנינו, בתינו, אנו
 גרים על מזבח אלהים, וישנים תחת צל-כנפיו במנוחת
 השקט.

מתוך שימוש הפיסקה הביירונית והטיית בעיית הכלל
 לבעיית היחיד ניתן לראות שירו של שמחה גורדון
 ('צוקונפט', 1948) שנאמר בו:

עס קומט מיין טויטע מאַמע מיר צו חלום
 מיט לעבעדיקע טענות:
 'דער פויגל האָט א נעסט
 און דער קראָט א נאָרע
 און דו מיין בכור
 מיין אייניציקער יורש
 שלעפסט זיך ארום ווי דער באַרוועסער ווינט אין פעלד

ובתרגומו של שלמה שנהוד ('הצופה' גל. 6158):

אָמִי שְׁמָתָה לִי בַחֲלוּמֵי תוֹפִיץ
 וְטִצְנָה סִיָּה קְפִיָּה:
 'לְכָל צְפוּר קָנָה, לְחֶלְדָּה חוֹרָה
 וְאַתָּה בְּכוֹרֵי יוֹרְשֵׁי
 אֲשֶׁר נוֹתַרְתָּ לִּי
 תְּשׁוּט קְרוּצַּת כְּרוּם נִיחָפֵן שְׁבִשְׂדָּה

ודומה, כי המקור המשולש של שימושי המוטיבים שלפנינו
 — הכתוב שבתהילים שנתפרש על גורל-ישראל בגלותו,
 הכתוב שבאוונגליון שנתפרש על גורל-האדם בגלותו, המי-
 צוי שבשירו של ביירון וגודל התפשטותו, — כפה כממילא
 את שיבת המוטיב לחזקתו הראשונה. ולא יפלא גלגולו
 לתוך תיאור השואה שירדה עלינו בדורנו. כן, למשל, בבוא

בין בית לקבר

ליאו פינקלשטיין לתאר מעמדם ורחשם של שרידי־
פולין לאחר טבח היטלר, הוא מביא דברי ביירון בניסוח
כזה (מגילת פולין, בואנס אירס, 1947, עמ' 10):

דער פויגל האָט זיין נעסט,
די חיה — איר הייל,
דער מענטש — זיין היים,
דער ייד נאָר א בית־עלמין

לאמור: הציפור יש לה קן שלה, החיה מערה שלה, האדם
בית שלו, היהודי אך בית־עלמין. והוא מוסיף ואומר, כי
שרידי יהודי־פולין אפילו בית־עלמין אין להם, כי אפר־
הנספים נפזר ברוח לכל קצוי אדמת־פולין ואוקראינה.
כדי לראות מידת־ריחוקו אם לא מרוח מקורו, ביירון, הרי
מלשונו, ראוי להביא תירגום מכוון של הבית שלנו, כפי
שנעשה בידי מתרגם השיר, ב. י. ביאלוסטוצקי ('ליד
צו ליד', ניר־יורק, 1958, עמ' 335):

וואוהין קענט איר אנטרינען איצט צו רוען אויף דער
ערד,
איר, שבטים, פון דעם, וואַגלער־פוס, מיט הארץ אזוי
באשווערט!
דער פוקס ער האט זיין הייל, עס האָט איר נעסט די
ווילדע טויב,
די פעלקער — זייער לאנד, ישראל בלויז — דעם
קבר־שטויב

משינוייו בולט ענין תירגום mankind = די פעלקער באופן
שנדגש לא הניגוד: הכל [= כל איש, אדם] — ישראל,
אלא: העמים — ישראל; כשם שבולטת התוספת, בסיום־
הבית, ומשקל שתי התיבות (קבר־שטויב כלומר עפר־
הקבר) הוא פחות ממשקלה של התיבה האחת (קבר),
אף צורך החריזה ושמירת אפיה הזכרי עשה את שלו, אם
לא נשער כי המתרגם כיוון לענין עפר ואפר, כדרך שכיוון
ליאו פינקלשטיין בביאורו.

מבחינה זו ראה דבר-סיפור של זיינביל די אמאנט, שבו תתואר אשה תועה בהרים, כדי להזדמן עם מי שיביאה לתנור-עת המורדים הצרפתים ('אויף אלע ווינטן', ניו-יורק, תשי"ז, עמ' 96):

איר גאַנצער גוף, אַלע אירע אברים, זענען שוין געווען מיד, פאַרמאַטערט. די הענט און פיס, שוין כמעט ווי אַפגעשטאַרבן. בלויז אין קאַפ האָבן די געדאַנקען זיך נאָך געקייטלט, צו איר גערעדט, געפירט מיט איר שמועסן, זי געפרעגט קשיות, זי פארענפערט, זי ניט געלאָזט איינשלאָפן, זי געהאלטן וואָך: זעסט, חנה'לע, צו וואָס דער מענטש איז דערגאַנגען? אַט די פיי-גל האָבן א נעסט, זיי וועלן זיך רויק לייגן שלאָפן אויף זייערע ווייכע געלעגערס, און דו א מענטש, א פרוי, בלאַנקעסט ארום צווישן די בערג א הונגעריקע, א היימלאזע, א הפקרדיקע אן אומ- באַשיצטע — —

כלומר: כל גופה, כל אבריה, כבר היו עייפים, תשושים; ידיה ורגליה כמעט שמתו, ראשה בלבד נשתרשרו בו עוד מחשבות, דיברו אליה, שוחחו עמה, הקשו לה קושיות, תירצו אותן, לא הניחה לישון, החזיקה ערה: רואה את, חנה'לה, להיכן בן-האדם הגיע; הנה הציפורים קן להן, תשכנה במנוחה לישון על מצעיהן הרכים, ואת, בן-אדם, אשה, תועה בין ההרים רעבה, בת-בלי-בית, מופקרת, חדלת-מגן. וחד ביותר הוא הגילגול, כפי שהוא נשמע משירו של ניצול אושווינצ'ים, המשורר יוסף רוגל, המתאר ערב במחנה-ההשמדה (בספר שיריו 'אשוויץ' מונט-ריאל, 1951, עמ' 45—46):

אין א ווינקל דערזע איך שטיקלעך
צעברעקעלטע גלאַז
צווישן גראַז פאַרשאַטנט,
טרויריק קוקן זיי צו מיר,
נאָר איך טראַכט:

בין בית לקבר

אויך זיי האבן אַ נעסט —
פון צייט צו צייט פליט א פויגל פארביי
און פארשווינדט

מסתמא צו אַ נעסט —
און אַט דערזע איך ביים וואַסער־גרוב
בויערט א שלאַנג די ערד און בויערט
זיכער און פריי

צו איר נעסט דעם וועג —

כלומר: בפינה אראה מכיתות־זכוכית שריות בצל בין עשר־
בים, בעצב יתבוננו בי, אולם אני מהרהר: גם הם קן להם;
מעט־לעת תעוף ציפור ותעלם, מן הסתם לקן; והנה אראה
ליד בורה־מים קודח נחש וקודח לבטח ובחירות אל קנו
הדרך. מעט עיון בדרכו של המשורר, הרואה את הקן לא
בלבד כמדורו של הנברא הממריא למרומים (הציפור) אלא
גם של נברא הרתוק לתחתיות (הנחש) ואפילו של דוממים
(מכיתות־זכוכית), מוכיח, כי מאחורי קנאתו בבעלי
המדור השונים, כפי שמעידה אמירתו: גם הם קן להם,
מסתרת אימרת־הגעגועים הקדמונה: גם ציפור מצאה
בית ודרור קן לה. היא אימרת־הגעגועים המפרנסת
תפילה ופיוט, וכדוגמה מצויינת לה על המשורר הנפלא של
זכרי כתובים הוא הפיוט אנוסה לעזרה למוסף א' דראש־
השנה שחל בשבת:

פְּצָה מְמִדְּקָר / צְפוֹר מְמַצְרִים / וְיוֹנָה הַשְּׂמִיץָה מְאַשׁוֹר קוֹל /
פְּקוֹד צְפוֹר בֵּית / דְּרוֹשׁ יוֹנָת אֵלִים / תְּקַע לְמוֹ
קְשׁוֹפָר / וְשָׂרוֹק לְמוֹ קְקוֹל.

ו

עתה שראינו עד מה השריש והסעיף זכר שירת ביירון
ומקוריו, נחזור לנקודת־המוצא שלנו, היא הפיסקה של עג־
נון שנשמטה בין נוסח לנוסח, ונאמר במסוכם כי הפליא
בסיפורו שבנאו דופרצופין — פרצופו הגלוי גורל יחיד
ויחידה, פרצופו הסמוי גורל סמליהם, גורל העם וארצו. אף

שאילתו מלשון המקורות עשויה דופרצופין — פרצופה הגלוי הוא הכתוב שבתהילים, פרצופה הסמוי הכתוב שבאוונגליון כדרך שנשקע בשירו של ביירון והוא הוציאם מחזקתם הראשונה מבחינת הרכבה של התמונה שעשאה ריאליסטית ביותר — לא ציפור ודרור ולא יונה ושועל אלא שני בני־אדם, בעלי־מומים, איש ואשה, גיבן ופיסחת; ולא דוד או ישו ולא עם־ישראל, אלא אחד שומר־קברים, ואחת צילה. ומאחורי פשוטם ניבט בנו דרושם — העם בגלותו וארצו. תיאורה של מציאות העם כבית־קברות, המבהיל אותנו בסיפור 'עפר ארץ ישראל' וביותר בסיפור הגדול 'אורח נטה ללון' ששניהם נכתבו על מפתנה של השואה, ודאי שהיא מחרידתו בסיפור 'חופת דודים' ששפירו 'החופה השחורה' נכתב לפני מלחמת־העולם הראשונה. ראייה מחר־ייבת זאת של 'חופת דודים' מתחזקת ממשמעותה של הפיס־קה השמוטה, שמבחינת בנינה ניכר בה רישום היגיעה של מתרגמי ביירון שלפני פירסום הסיפור, ונבחין בהם בין אלה שנעזרו בסיום הבית, בסימן־ההעלם כדרך לטריס (ויהודה — קבר) ורבנר (ויהודה קברים) ואימבר (ליהודה קברתו) וכדומה, ובין מתרגמים ששילבו מלת־הגבל כדרך שפרלינג (ויהודה אך בור) ויל"ג (ויהודה רק קבר) ומנדל־קרן (ויהודה אך קברים) ונראה את ש"י עגנון נוטה לראשון, הוא לטריס, מבחינת מלת־הסיום (קבר) ולאחרון, (הוא מנדלקרן), מבחינת המלה שלפניה: ויחנן אך קבר⁸.

אין בידנו לברר, על שום מה ראה המספר להשמיט פיסקה זו, שהיא נקודת־מפתח מכרעת, אך קרובה השערה, כי

8. עד היכן הגיע רישומו של מטבע זה ניתן ללמוד מפיסקה של אברהם קריב ('עטרה ליושנה', 1956, עמ' 116): 'מאז רגשו סופרים בתוכנו, מה נשתנו פני עולם, מה נשתנו פני עולמנו אנו. באשר המו ושקקו ישראל אך קברים לנו. שאול בלעה ולא ריחמה'. ניכרת ההתנגשות בין שירו של ביירון: ישראל אך קבר, ובין הכתוב: 'רוחי חובלה ימי נזעכו קברים לי' (איוב י"ז, א').

בין בית לקבר

משהשמיט את ענין החתונה של שני בעלי-המומים בבית-
החיים, השמיט גם את האימרה הטפולה לה. אבל אנו
שגילינו את נקודת-המפתח ומשמעותה, הרינו מוזמנים
לחזור ולקרוא לאורה ולאור שארי נקודות-ההבהר שהזכרנו
את הסיפור, ולא נוכל להתעלם מכפל קרקעיתו—סיפור
אהבים הוא שבינו לבינה, הוא ואפיו וגורלו מסויימים, היא
ואפיה וגורלה מסויימים, ולא נעשה בהם דבר וחצי-דבר
להטותם, לא כל שכן לעקמם, לצרכה של אליגוריה קטנה,
אבל הוא נכתב על דרך המניח ראייה כפולה ככרחו של
סמל גדול. כן, למשל, נעשה תיאורו של יוחנן שומר-הקברים
באופן, שהוא גם הוא גם דמות נודד-עד, כדרך ציורו למן
קין עד אהסוורוס. דיה השוואה בין תיאור יצוריותו ובין
ציור היהודי הנצחי להעמידנו על כך, ונסתפק בה בדוגמת
זימון רב-ענין—נאמן לעיקר התיאור של היהודי הנצחי
יכתוב המספר (עמ' רע"ב):

ואצל הקברים אשר בגבעה ישכון יוחנן שומר-המתים.
כמת יתהלך בין רגבי עפר אשר גם מת אינו
וחיה לא יחיה.

ואף בבוא ח. נ. ביאליק לתאר את דמותו של הנודד-
בעמים, בשירו בעדו 'הרהורי לילה', הוא אומרם משמו:

(1) וְכָבֵד כְּשֶׁל כְּחֵי בְּנִדּוּדִים וְטָרַח —
אָהָה אֵלֵי אֵלֵי הַיָּתֵם הָאֲרֵחַ?

(2) הוּי, אָנָּה מְחַמָּתוֹ אֶכְרָחָה אָנוּסָה?
גַּם קִיָּה לֹא אֶחְיֶה גַּם מוֹת לֹא אָמוּתָה.

כי ש"י עגנון נטל את דמותו של הנודד-בעמים ועקרו
מספירתו הדינאמית—הנדידה על פני העולם כולו, ונטעו
בספירה סטאטית—ההווייה שאין בה לא חותם ברור של
חיים ולא חותם ברור של מיתה ושדה התרחשותה בית-
הקברות, היא גירסה מיוחדת במסכת הגדולה הזאת, ודיונה
פרשה לגופה.

ולעת עתה נסיים, כדרך סיכום לענין בית־קֶן־קבר, בדברי
המספר עצמו (בסיפורו 'משל ונמשל', פרק עשרים וחמ־
שה): 'ידוע ליודעים כי בית תפילתם של ישראל
קרוי קֶן, כמו שאנו למדים ממזמור שיר ייִדות משכנ־
תיך ה' צבאות. שאחר שאומר שם נכספה וגם כלתה
נפשי לחצרות ה' לבי ובשרי ירננו אל אל
חי, הרי הוא אומר גם צפור מצאה בית ודרור
קֶן לה אשר שתה אפרוחיה את מזבחותיך
ה' צבאות מלכי ואלקי. אשרי יושבי
ביתך וגו'. מכאן אפשר לפרש על דרך צחות מה שאמר
איוב, ואומר עם קני אגוע, אמר איוב, אם לא זכיתי
שיתקיים בי מה שהתפלל אותו חסיד, שבתי בבית ה' כל
ימי חיי, לואי כשאמות אגוע שם, לואי מתוך כלות הנפש
בתפילה לאל חי אגוע'.

אב תשי"ב — אב תשי"ט